

НАРОДНІ ДЖЕРЕЛА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
У ТВОРЧОСТІ М. СМОТРИЦЬКОГО

В статтє автор ислєдуєт творчєское ислєзование народно-поэтичєского творчєства в полємичєском трактатє М. Смотрицкогє «Тренос». Осущєствлєн сравнитєльный анализ фразеологизмов с современными народными выражениями и примерами украинского литературного языка. Ключевые слова: устное народное творчество, диалектная речь, диалект.

In the article the author investigates the folk-poetic background of M. Smotrtsky's polemic treatise «Trenos». The comparative analysis of the phraseological units with modern folk expressions and examples of Ukrainian literary language has been made. Key words: folklore, dialect speech, dialect.

З погляду сучасності літературна та усно-словесна спадщина XVII–XVIII ст. – не тільки новий етап розвитку історії, письменства, що постало, а й пам'ятка про становлення духовного життя нашого народу. М. Грушевський, аналізуючи історію становлення та розвитку найдавніших словесних форм, загалом літературних процесів, назвав словесність саме цієї доби «головною окрасою», «культурним свідоцтвом української нації» [1: 7].

З одного боку, відзначаємо піднесення українського легендарно-героїчного способу, з іншого – розквіт релігійних писемних традицій, популярності церковних проповідей, спроб богословського синтезу, започаткованих ще у XVI ст. [2: 241–242]. Усе ж основою ознакою цієї епохи бароко є утвердження незвід'ємності літератури від народно-поетичної творчості. Поєднання традицій усної народної творчості та книжних матеріалів – «духовний зміст сих, покривджених історією століть» [1: 11].

У статті ставимо за мету дослідити стилістичну роль сталих виразів народного мовлення, вжитих у трактаті, та здійснити їх зіставний аналіз із зразками сучасного говіркового мовлення та літературної мови.

Саме звернення до народних джерел з метою глибшого впливу на почуття читачів є основною рисою полемічного трактату Мелетія Смотрицького «Тренос, або плач єдиної святої східної церкви за поясненням догматів віри». На відміну від традиційної латинської мови у творах теологічного змісту, М. Смотрицький послуговується польською мовою. Дослідники пояснюють це тим, що, по-перше, трактат є зразком красивого письменства, звернений до широкого кола читачів, тому в добу створення «Треноса» найдоцільнішим було використання «слов'яно-української» мови [2: 293]; по-друге, тісні польсько-українські мовні контакти того часу, внаслідок чого у польськомовному тексті письменник використовував українські лексичні та фразеологічні елементи, що їх знали українці та білоруси [3: 48].

Існують розбіжності й у поглядах дослідників щодо приналежності «Треноса» до зразків барокової літератури. Аналізуючи високу символічність метафор, продуманість цілої системи образів-символів [4: 37–38; 5: 10], звернення автора найперше до почуттів читача через складний емоційний стиль [2: 293] дозволяють науковцям визначати цей твір як взірць літературного бароко. Зауважимо, що П. К. Яременко на підтвердження

переваги гуманістично-ренесансних ознак твору М. Смотрицького говорить про багатство ідейно-емоційне, а не чисельність надуманих словесних зворотів [3: 49].

Незаперечним у «Треносі» Мелетія Смотрицького є творче використання народно-поетичної творчості, зокрема народних дум-плачів, голосінь над покійниками, які здатні передавати біль церкви-матері від зради синів і глибоко вплинути на почуття читачів. Окрім народних образів-символів, різноманітних метафор, досить часто автор послуговується і народними фразеологізмами, порівняннями та прислів'ями.

У першому розділі невгамовні страждання і плач церкви, яка, ніби мати, потерпає від своїх же невдячних синів, ще більш виразно змальовуються через контекстуальне порівняння її минулого життя та сучасного стану завдяки засобам фразеології. Колись вона була *дивом дивним*, гарною, *як вранішня зоря*, красною, *як місяць*, чарівною, *як сонце*, була серед інших, *як лілія серед терня*. Такі сталі вислови фольклорного походження на позначення красивої зовнішності, нанизуючись в один ритмізований ряд, нагадують голосіння, ще більш підкреслюють трагічність сучасного стану церкви-матері: *зів'яло серце, кості висохли, тіло до костей присохло*.

Народними висловами послуговується М. Смотрицький, насичуючи текст болісним переживанням, пошуками причин зради духовенства: *палуду на серцях носили, серця затверділи, вуха заткнули (позатикали), не хочуть і пальцем рухнути, слух одвернули*.

Емоційно-викривальний стиль автора розвивається і в описі розумових здібностей єзуїтсько-уніатського табору: *у них звихнутий розум, слабкий розум*.

Важливу художньо-емоційну функцію їдкої сатири виконують фразеологічні одиниці, що передають знущання невдячних дітей над матір'ю-церквою: *привели до упадку, наклепи зводять, зле чинять, до брехень схилились, в оману ввели, ями копають, жалами желять, жалами вп'ялися, ядовиті жала випускають*. Порівнявши в сучасній українській мові: *копати яму (могилу, безодню)* «підступно, таємно готувати кому-небудь неприємність, нещастя» [6 (1: 388)]; але не фіксує сучасний словник побутування виразів з елементом *жало*, маємо лише *жалити язиком* із значенням «сильно дошкуляти кому-небудь словами, розмовами» [6 (1: 289)]. У тексті вищезазнані одиниці мають набагато ширше значення, бо передають не лише словесні знущання, що їх зазнає православна церква, а й підступність, зраду, розкрадання тощо.

Окрему групу становлять одиниці з опорними компонентами-назвами частин людського тіла (пащца, язик, зуби, утроба, ноги): *роззявили пащечки, роздерли пащечки, скрегоцуть зубами, язики нагострили, ядовиті язики мають, утробу гризуть, ноги ми потоптали*. За структурно-семантичною моделлю «розкрити + рот = кричати, ляючи кого-небудь» утворені вирази *роззявили пащечки, роздерли пащечки*, що і тепер функціонують в сучасному літературному (пор. *роззявляти/роззявити пащечку (пелюку)* [6 (2: 749)]) і в діалектному мовленні, наприклад, подільському: *'гембу розк'рити* (с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну), с. Пилипківці Новоушицького р-ну), *роз'яв'яти 'писка* (с. Монастирок Борщівського р-ну), *роз'дз'авити 'гембу* (с. Врублівці, с. Сахкамін Кам'янець-Подільського р-ну), *росту'л'ати пащ'чеку, пащ'чеку роз'н'ати* (с. Пилипківці Новоушицького р-ну), *роск'рити 'морду* (с. Черче Чемеровецького р-ну), *'пел'ку роз'н'ати* (с. Комунар, смт Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну, с. Карачівці Вінківського р-ну).

Фразеологізм *нагострити язик* вжито у значенні «готуватися влучно і дошкульно висловлюватися» [6 (1: 193)]; *скреготати зубами* «виявляти гнів, роздратування, невдоволення» [6 (2: 820)] (пор. у подільських говірках *скре'готати зубами* (с. Зеленче, с. Смотрич Дунаєвського р-ну)).

За структурно-семантичною моделлю «знищити + внутрішні органи = завдати мук кому-небудь» утворено фразеологічні одиниці *утробу гризуть*, *вразити серце*, що автор їх використовує для ще більшого викриття сутності ставлення до церкви з боку зрадників. Порівняймо наповнення цієї моделі у подільських, буковинських та наддніпрянських говірках: под. *йісти пє'ч'інки кому* (с. Цюкова Чемеровецького р-ну), бук. *серце р'вати / к'райати / ф'ристи / йісти* [7: 78], наддніпр. *вимотуват' / вимотат' коубаси* [8 (2: 181)].

Біль та переживання за долю людини, за її гармонійне та світле земне життя все ж дає сили авторові закликати до активної дії супроти зрадників та ворогів: *зняти наплуду з очей, до тьми привести, зіпці розкрити, уста замкнути*. Порівняймо із сучасними виразами: *з'н'їмати 'полуду з о'чей кому* (с. Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну) «вкривати», *при'їти до т'ами* (с. Карачієвці Віньковецького р-ну, с. Сахкамін Кам'янець-Подільського р-ну) «порозумнішати», *мати т'аму* (с. Зінківці Кам'янець-Подільського р-ну) «розумний».

У «Треносі» автор охоче використовує народні та біблійні вислови для повчання та настанови. Зазначаючи, що так говорить народна мудрість, М. Смотрицький у підрозділах «Недбальство є причиною зла», «Духовні причиною зла» подає вислови повчального змісту: *«Хто на полі бою, – той і ворог, «Де найменше сподіваєшся, там у траві на гадюку наткнешся», «Що ви зв'яжете на землі, те буде зв'язане на небі», «Ворог не спить».*

Отже, літературна спадщина Мелетія Смотрицького виросла на народнопоетичній основі й повністю звернена до народу, образна система, художні прийоми та засоби, мовотворчість, – все у відомого письменника ґрунтується на основі усної народної творчості. Найпомітнішою рисою цього твору є чимала кількість вкладених в уста персонажів чи в авторську мову народних прислів'їв та приказок, цих філософських формул, які, передаючись з покоління в покоління, можуть трансформуватися, зберігаючи свою смислову структуру й емоційно-експресивну силу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. / Упор. О. М. Таланчук; Прим. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1994. – Т. 4. – Кн. І. – 336 с.
2. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – 480 с.
3. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К.: Наукова думка, 1986. – 160 с.
4. Наливайко Д. С. Українське бароко в контексті європейського літературного процесу XVII ст. // Радянське літературознавство. – 1972. – № 1. – С. 37–38.
5. Кречотень В. І. Українська література XVII ст. // Бібліотека української літератури. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 5–24.
6. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. І. – 530 с.; Кн. II. – 984 с.
7. Бабич Н. Д. Лексичні варіанти ФО буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології: Тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 87–88.
8. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці: В 4-х т. – Запоріжжя, 1992.